

RAZISKOVALEC KOT AKTIVIST IN ANGAŽIRANE METODOLOŠKE PRAKSE**

Povzetek. Članek povzema nekatere ključne problematike in pomanjkljivosti v uveljavljenih metodoloških pristopih sodobnih kulturnih študij, še posebej v kontekstu raziskovanja etično vprašljivih tematik in ranljivih posameznikov ali skupin. Predstavljeni so koncepti participatornih in angažiranih metodoloških praks, ki temeljijo na vzajemnem, nehierarhičnem sodelovanju in interesu raziskovalca ter raziskovane skupine. Skozi aktivno participacijo v raziskovalnem procesu udeleženci postanejo bolj dovzetni za razumevanje svojega lastnega konteksta in predvsem svojih zmožnosti in virov, obenem pa se naučijo, kako lahko zbirajo in uporabljajo pridobljeno znanje. V zadnjem delu je na konkretnih primerih razložena uporaba aplikativne drame kot performativne metode znotraj participatorno angažiranih metodologij.

Ključni pojmi: participatorna angažirana metodologija, aplikativna drama, ranljive skupine

O vzniku in potrebi po novih metodah

Že v tridesetih letih je antropologinja Margaret Mead s svojo študijo o adolescenci na Samoi nehote prispevala k vprašanju, ki zadevajo sodobne metodologije v družboslovju: njihove kredibilnosti, učinkovitosti, namena in (potencialnega) učinka. Ne omenjam je, da bi znova problematizirala pot, ki jo je izbrala pri obravnavi spolnih navad mladih Samoank, pač pa zato, ker je zaradi odmevnosti – tudi onkraj antropoloških krogov – njen primer odlična metodološka vaja ob vprašanju: »Kje se nam zatakne?« V tem eseju bi rada opozorila na metodološko zakrnelost v okviru raziskovanja (sodobnih) kulturnih praks in fenomenov ter na prepogost avtomatizem pri izbiri načina raziskovanja.

Vsako raziskovano polje ima namreč svoje specifike in včasih orodja, po katerih poprimemo, da bi to polje lahko bolje razumeli, delujejo kot nujno

* Nena Močnik, mlada raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Pregledni znanstveni članek.

zlo; brez refleksije omenjenih specifik uporabimo orodja, ki so nam najbližja in najbolj (po)znana.

Pogosto po orodjih posežemo glede na namen raziskave, ki je, resnici na ljubo, včasih namenjena zgolj osvajanju individualne akademske kariere, kdaj drugič pa je ta namen ujet v »suženjske« zahteve institucije ali fundacije, ki raziskavo finančno podpira.

Vedno pogosteje so družboslovni raziskovalci vpeti tudi v aplikativne projekte, ki lahko raziskovalca, seveda ob njegovem lastnem angažmaju, spremeni v aktivista, v poganjalca družbenih sprememb in aktivnega soudeleženca ne le v procesu produkcije znanja, ampak tudi v njegovi uporabi, diseminaciji. Namen pričujočega teksta je prav v tem: v premišljevanju o večji angažiranosti novih raziskovalnih sil, o premiku s področja vednosti na področje uporabe, v večji povezanosti s poljem, ki ga raziskujemo, ter potencialnih presežkih, ki jih angažirano raziskovanje lahko prinaša: ne le znanosti ali raziskovalčevi osebni kariieri, pač pa širšemu družbenemu krogu.

V poglavju o *smrti raziskovalca* bom prek parafrazirane Barthesove ideje o smrti avtorja predstavila kritiko hierarhije med raziskovalcem kot subjektom in raziskovancem kot objektom ter elitistične pozicije raziskovalca do njegovega »objekta« raziskovanja. Na Zahodu se je že v šestdesetih letih razvila cela serija raziskovalnih metod, t.i. participatornih raziskav (angl.: Participatory Action Research), pri katerih raziskovalec ni zgolj zbiralec in analitik podatkov, temveč te podatke zbira, oblikuje, preverja in – predvsem – uporablja skupaj s skupino, ki jo raziskuje. Raziskovalec ni več tisti »zgoraj«, tisti, ki sprašuje in določa, kaj in katera znanja so za družbo pomembna; skupaj z raziskovano skupino oblikuje vprašanja, odgovore pa sočasno preverja na terenu. Različne participatorne metode so se začele pojavljati predvsem zaradi konotacije antropologije kot prestižne znanstvene discipline bogatih elit »ekonomsko in družbeno razvitega« Zahoda, ki je preučevala »plemensko organizirane in necivilizirane« skupine (Low in Marry, 2010). Angažirana antropologija je skupaj z ostalimi antropološkimi vejami postala problematična kot rasistično naravnana veda in je tako izgubila ugled in zanimanje v znanstveni in širši javnosti, vendar pa lahko s kritičnim pogledom na pretekle dileme in nevarne stranpote predstavljata pomemben premik v raziskovanju občutljivih področij, saj lahko aktivno pripomore h gradnji zaupanja med raziskovalcem in opazovano družbeno skupnostjo.

V poglavju *Kultura kot performans* bom predstavila različne, na performansu temelječe metodološke prakse, ki so izhajale iz Goffmanove dramaturške teorije družbe in ideje, da kultura ni zgolj na verbalnem izražanju temelječe raziskovalno polje, temveč da se ljudje, predvsem kadar raziskujejo pojave čustev, občutij, radikalno nasilje, zatiranje, srečo, ljubezen ipd., izražajo prek telesa, vizualnih medijev, simbolov, metafor. V raziskovanju

kulture kot performansa gre torej za pobudo o paradigmatiski spremembi načina preučevanja kulture ne zgolj kot verbalnega fenomena, temveč kot celote, raznolikih načinov komunikacije, s katerimi njeni člani sporočajo tisto, kar raziskovalca zanima. V tem poglavju bom predstavila pogloblitve argumente ter nekaj lastnih primerov, kako lahko uporabljamo performativne metodologije in kakšne prednosti prinašajo, predvsem v kontekstu raziskovanja etično občutljivih tematik in družbenih skupin.

Dehierarhizacija znanosti in smrt raziskovalca

V poznem dvajsetem stoletju se je pojavila t. i. *metodologija zatiranih*, kritika in intelektualno gibanje proti zahodnjaškim *etnofilozofijam* (Sandoval, 2000: 9), ki je skušalo poudarjati in ustvariti opozicijsko znanje prevladujočim teorijam. Metodologija zatiranih je kritika kolonialističnega diskurza in upor zahodnjaški misli, saj filozofijo Derridaja, Barthesa, Butlerjeve in Foucaulta razume zgolj kot odsev »specifičnega zgodovinskega prostora, pomembno zaznamovanega s specifično razumljenimi identitetami, spolom, razredno pripadnostjo, religijo itn.« (Sandoval, 2009: 8). Preizprašuje hierarhijo vednosti in znanja na globalni ravni, kjer skuša ustvariti svoj dekolonizacijski kulturni milje, zato je tudi filozofija zatiranih še vedno konvergentna; čeprav gre za ustvarjanje alternativnih antikolonialističnih oziroma protikolonialističnih znanj, so ta znanja usmerjena k eni, enotni vednosti. V nasprotju konvergentno usmerjenim raziskovanjem pa je socialni psiholog Kurt Lewin (1946) pred skoraj sedemdesetimi leti predstavil divergentni model raziskovanja, v katerem je raziskovalec skupaj s svojo raziskovano/fokusno skupino iskal več rešitev, predvsem takih, ki bi jih bilo mogoče aplicirati tudi kot družbeno spremembo. Lewin trdi, da je za vsako raziskovalno polje, kjer družbena akcija postane raziskovalni cilj, treba poznati dvoje. Najprej splošna pravila delovanja določene družbene skupine, zakone in vrednote. Ta znanja je možno pridobiti s pomočjo klasičnih in ustaljenih metodologij. In drugič, raziskovalec se mora natančno seznaniti z informacijami o specifični situaciji, v kateri se bo načrtovana akcija zgodila (Lewin, 1946). Raziskovalec se, kot pišeta Low in Merry (2010), lahko aktivno vključi na različnih ravneh: z različnimi oblikami podpore, izobraževanjem, odvetništvom in celo aktivizmom. Angažiranje poteka znotraj terenskega dela in pomeni raziskovanje s skupnostmi, ne zgolj v njih. S tem lahko vsaj delno zmanjšamo tudi hierarhično umeščanje med raziskovalcem in lokalno skupnostjo, ki je bilo močno značilno za prva antropološka raziskovanja. Vsako raziskovanje postavlja raziskovalca hote ali nehote v aktivno/pasivno razmerje, kjer je raziskovalec tisti, ki ima možnost raziskovanja, lokalna skupnost pa ne, zato je lahko samo »raziskovana«. Predanost, družbeno in politično delovanje s preučevano skupnostjo, pa tudi razumevanje in

poznavanje njihovega ekonomskega in socialnega položaja, lahko na daljši rok pripomorejo k zmanjšanju te hierarhične reže:

Vsakodnevno sodelovanje z ljudmi in podpora morda ne delujeta tako angažirano kakor javno zagovorništvo ali aktivizem, vendar pa odsevata za antropologijo pomemben občutek odgovornega in vzajemnega delovanja, ki se sčasoma lahko razvije v druge oblike angažiranja.
(Low in Merry, 2010: 205)

Temeljna ideja participatornega raziskovanja izhaja iz premise, da so raziskovalec in udeleženci raziskave enakovredni ne glede na njihov socialni, kulturni in ekonomski kapital in da udeleženci niso zgolj pasivni objekt opazovanja brez kritičnega mišljenja in intelektualne kulture (Small, 1995: 944). Skozi aktivno participacijo v raziskovalnem procesu udeleženci postanejo bolj dovzetni za razumevanje svojega lastnega konteksta in predvsem svojih zmožnosti in virov, obenem pa se naučijo, kako lahko zbirajo in uporabljajo pridobljeno znanje. Predvsem pa so udeleženci tisti, ki najprej definirajo potrebo po znanju, saj takšna raziskava, v kateri so raziskovanci aktivni udeleženci, »pripomore k povečanemu zanimanju za rezultate, občutku pripadnosti, h kritični refleksiji in večji predanosti v splošnem« (ibid.). Pri participatornih oz. angažiranih metodah raziskovalec skupaj z udeleženci raziskave izbere način zbiranja, analiziranja in potencialne diseminacije podatkov. Raziskovalec pri tovrstni raziskavi sodeluje kot neke vrste vezni člen, moderator; udeležencem predstavi možnosti, ki jih ponujajo različne raziskovalne metodologije ter prednosti in slabosti, ki jih določeni pristopi prinašajo: »Raziskovalec sodeluje kot povezovalce celotnega procesa, pri čemer udeležencem omogoča in jih spodbuja, da ta proces vodijo samoiniciativno« (Small, 1995: 944). Participatorne metodologije tako združujejo konkretno akcijo in refleksijo, teorijo in prakso, predvsem na tistih področjih, kjer določene družbene skupine ali skupnosti iščejo in stremijo h konkretni rešitvi in družbeni spremembi. »Običajno se raziskovalci ukvarjajo z objektivnostjo, distanco in kontroliranim potekom raziskave. Angažirani raziskovalci pa težijo k relevantnosti, družbeni spremembi in namembnosti svoje raziskave, kar v sodelovanju z interesnimi skupinami preizkušajo skozi neposredno akcijo na terenu.« (Brydon-Miller et al., 2003: 25) Če je v temelju etike konvencionalnih metodoloških pristopov vodilo, da mora raziskovalec zagotoviti varno okolje in skrb za dobro psihofizično počutje udeležencev raziskave (predvsem kadar gre za raziskovanje v travmatiziranih, zatiranih in politično, ekonomsko in drugače nestabilnih okoljih), pa angažirani raziskovalci raziskovanje, pri katerem fokusna/interesna skupina ni deležna (ne)posrednih ugodnosti in/ali podpore, že *a priori* dojemajo kot izkoriščajoče:

Udeleženci raziskave morajo imeti enake možnosti do napredovanja, izboljšanja stanja in koristi, ki jih prinaša raziskava, kot raziskovalec. V nasprotju s t. i. koristolovsko znanostjo (angl.: »to-benefit-science«), kjer izsledke in rezultate pogosto razumemo kot abstraktne in neaplikativne, se k akciji usmerjeni raziskovalci od samega začetka ukvarjajo s tem, kako bo njihova raziskava konkretno izboljšala, spremenila oz. vplivala na obstoječo situacijo v raziskovanem okolju, tako na kratki kot dolgi rok. (Small, 1995: 950)

Izhodiščna zagata, iz katere izhajajo teoretiki angažiranih raziskovalnih pristopov, je v kopičenju pridobljenega znanja v znanosti, ki koristi zgolj ozkim raziskovalnim krogom, zato ti niso dosti več kot »intelektualna vaja« (Rapport, 1990: 54). Raziskovanja ne smemo razumeti zgolj kot procesa oblikovanja znanja, saj lahko pomembno prispeva tudi k izobraževanju, razvoju (samo)zavesti udeležencev raziskave ter jih na ta način mobilizira, poziva k akciji (Gaventa, 1988: 19). Participatorno raziskovanje je zato kombinacija raziskave, izobraževanja in akcije (Hall, 1993), ki v osnovi teži k povečevanju družbene pravičnosti in se od tradicionalnega raziskovanja razlikuje po »težnji in prizadevanjih za opolnomočenje, učenje in aktivizacijo vseh, ki so v raziskovalni proces vključeni« (Hall, 1981: 6). Zato so cilji raziskovanja običajno visoko politično motivirani.

Z zmanjševanjem hierarhične asimetrije med raziskovalcem in udeleženci raziskave ter skupnim oblikovanjem raziskovalnih vprašanj in ciljev se lahko raziskovalec izogne (ne)namernim prevaram, ki je doletela Meadovo pri njenem raziskovanju kulturne determinacije pubertete. V klasičnem raziskovalnem procesu kot zunanji opazovalci predpostavimo ključne probleme in vprašanja, ki so za udeležence lahko popolnoma nerelevantni, moteči ali celo agresivni. Čeprav nam udeleženci v raziskavi zagotovijo sodelovanje, se zaradi distance – tako med raziskovalcem in udeleženci kot med raziskovano tematiko in udeleženci – s procesom raziskovanja ne poistovetijo; pogosto zunaj raziskovalčevega osebne konteksta ne vidijo širših znanj in priložnosti, ki jim jih raziskava lahko prinese, zato hote ali nehote odgovarjajo po pričakovanjih raziskovalca, ga ignorirajo, namerno »preizkušajo« njegovo poznavanje tematike oz. zanikajo njegove hipoteze itd. Inge Skjelsbaek (2006), ki je raziskovala žrtve seksualiziranega nasilja, v svoji raziskavi ugotavlja neučinkovitost metode intervjuja. Žrtve so sicer privolile v proces raziskave, vendar pa so svoje zgodbe in pričevanja priredile tako, da so z njimi lahko same čustveno in fizično sobivale tudi po raziskavi:

S tem ko me /intervjuvanke/ vprašajo, kakšno zgodbo želim slišati, me hkrati vprašajo, kakšno funkcijo bo ta imela. Z drugimi besedami, razmerje moči med raziskovalcem in intervjuvancem oba prisili v

razmišljanje, kako povedati zgodbo, torej žanr, ki je razumljiv obema. Raziskovalec definira funkcijo zgodbe, intervjuvanec pa temu primerno prilagodi njeno naracijo. (Skjelsbæk, 2006: 397)

Številni avtorji (npr. Thompson, 2005; Skjelsbæk, 2006), ki so raziskovali v intimnih, travmatiziranih in nehegemonih okoljih (npr. begunci, vojna območja, različne seksualne prakse, odvisniki, brezdomci, neintegrirane manjšinske skupine, žrtve nasilja) beležijo različne metodološke vrzeli, kjer so se uveljavljene družboslovne metode (npr. intervju) izkazale za pomanjkljive, v kodeksih družboslovnega in humanističnega raziskovanja (Cassell in Jacobs, 1987; Caplan, 2003) pa zaradi predmeta raziskovanja celo etično neprimerne. Dokumentiranje in analiza travmatičnih dogodkov lahko zaradi čustvenega doživljanja udeležencev raziskave predstavlja nevarnost za raziskovalca, še bolj pa za udeležence raziskave: povzroči lahko vnovično viktimizacijo, (ne)namerno prirejanje ali celo izmišljevanje zgodb in druge destruktivne odzive. Dana Edell je v svoji raziskavi o nasilju med newyorškimi najstnicami z migrantskim ozadjem (2012: 77) ugotovila, da dekleta rajši pripovedujejo zgodbe o eksplicitnem nasilju, kot npr. da so goljufale v šoli ali da so nekaj ukradle v trgovini. Preprosto zato, ker s tem privabijo več pozornosti, ker kot udeležence raziskave postanejo pomembnejši in bolj privlačen člen. Da bi potrdil določene hipoteze, raziskovalec včasih nehoti išče respondente, ki bodo svoje odgovore oblikovali glede na potrebe raziskovalca. Vendar pa: »Kdo lahko bolje razume grozljiv pomen zatiranja kot tisti, ki je sam zatiran?« In »kdo intenzivneje občuti posledice zatiranja kot zatirani« in zato »najbolj razume potrebo po osvoboditvi?« (Freire, 2010: 45). Zunaj Freirovega konteksta zatiralca in zatiranega lahko njegovo tezo o pomembnosti dialoga apliciramo na zgoraj zapisane ideje o vključevanju in aktivnem sodelovanju raziskovalca z udeleženci raziskave. Samo na ta način lahko prispevamo k dehierarhizaciji znanosti, ki jo v klasičnem raziskovanju posedujejo raziskovalci znanstveniki. Raziskovalec ni barthesovsko mrtev in se ne »boji srečevati ljudi in z njimi ustvarjati dialoga.« (Freire, 2010: 39). Ne dojema se kot nekakšen oblikovalec ali celo lastnik (za)pisane zgodovine ali kot nekdo, ki razkriva tragične zgodbe ljudi in s svojo znanostjo prispeva k njihovi odrešitvi. Nasprotno, »popolnoma se preda sodelovanju z ljudmi, bori na njihovi strani« (ibid.). Raziskovalec, ki na ta način postane moderator, udeležence spodbuja k raziskovanju »samih sebe« (Freire, 2010: 49) in vsega, kar jih obkroža, vendar ne kot »zaprt svet, iz katerega ni izhoda«. Po Freiru je posameznikov svet »zamejen, omejujoč kontekst, ki pa ga lahko spremeni« (ibid.).

Angažirani pedagogi so zato še posebej kritični do raziskav v zgoraj omenjenih ranljivih okoljih, kjer raziskovalec »razkriva« in predstavlja »nesrečno usodo« udeležencev raziskave; namesto tega sledijo ideji emancipacije

udeleženca raziskave, kjer ta sam oblikuje svoje potrebe/probleme (raziskovalna vprašanja) in odzive/rešitve (odgovore). Pedagogika zatiranih spodbuja delo s skupinami, in ne za skupine, ki so diskriminirane, zatrite, pri čemer slednje ne smemo razumeti zgolj v kontekstu radikalnega odvzema svobode, diktature ali agresivnih totalitarnih sistemov. Boal, brazilski režiser in aktivist, ki je družbeno spremembo skušal aplicirati skozi medij gledališča, namreč pojem zatiranja razširi na vsako inkulturacijo, ki je pravzaprav ciljno in vnaprej predvideno ukalupljanje posameznika v natančno določene kulturne vzorce. Zatiranje, v tem kontekstu vnaprej določeno in pričakovano, kulturno pogojeno vedenje posameznikov, v angažiranem raziskovanju postane predmet refleksije med posamezniki in določeno družbeno skupino, njihov boj za osvoboditev, torej družbeno emancipacijo in spremembe, če že, pa poteka zgolj in samo prek njih, njihovih potreb, želja. Kot gledališnik se je Boal večinoma ukvarjal s t.i. mehanizacijo telesa, ki posameznika zaznamuje zaradi družbene vloge, ki jo opravlja, in zaradi česar sčasom postane »avtomatiziran«, telo pa zaradi konstantnega ponavljanja gibov postane deformirano:

Vsak od nas trpi nekakšno »mišično odstopanje«, avtomatizacijo mišic, do katere pride zaradi narave dela, ki ga opravljamo. Naj za pojasnitev uporabim preprost primer: primerjajte mišično strukturo strojepisca ali nočnega čuvaja v neki tovarni. Prvi svoje delo opravlja v svojem stolu: od pasu navzdol je v delovnem času telo nekakšen piedestal, medtem ko so rame in prsti aktivni. Čuvaj, na drugi strani, se mora med svojim osemurnim delavnikom ves čas sprehajati, s čimer bo razvil mišično strukturo, ki bo olajšala njegovo hojo. Telesi obeh postaneta prilagojeni na posamezno delo. Enako velja za vsakega človeka, če se ozremo na njegov status ali družbeno vlogo. Kombinacija vlog, ki jih posamezna oseba igra v svojem vsakdanjem življenju, posledično ustvari vedenjsko »masko«. Zaradi tega so si ljudje s podobnimi družbenimi vlogami do določene mere podobni: umetniki, vojaki, duhovščina, učitelji, delavci, kmetje, veleposestniki, dekadentneži in drugi. (Boal v Alfirevič in Močnik, 2012: 22)

Naj podam primer iz svoje prakse. S skupino žensk, ki so bile med vojno v Bosni in Hercegovini zaprte v enem izmed taborišč v sarajevskem kantonu, smo delale vajo, ki temelji na otroški igri in je zato med ženskami izzvala veliko smeha. Ob diskusiji na koncu je ena od žensk komentirala, da se kot oseba, ki je družbeno prepoznana kot žrtev, običajno ne smeji in da se je na začetku zaradi smeha počutila krivo. Izjavila je, kako po zaključku vaje zna identificirati svojo družbeno vlogo ter kako ta določa njeno vedenje, njene vrednote, potrebe, zanimanja (iz dnevniškega zapisa, 16. 12. 2013). V tako

imenovanih simulacijah realnih situacij, s katerimi se srečujejo udeleženci raziskave, lahko pogosto opazimo razkorak med naučenim/pričakovanim in dejanskim. Ko sem z eno od kulturno mešanih skupin delala na temo antirasizma in diskriminacije, je v prvem delu, teoretičnem predavanju, praktično vsak udeleženec trdil, da je odprt, strpen, nediskriminacijski. V drugem delu so vsi udeleženci dobili specifične vloge in navodila, po katerih so se morali vesti glede na svojo vlogo. Ker je vaja zajemala specifične družbene tabuje sprejemljivega in nesprejemljivega, se je med udeleženci kmalu razvnela konfliktna debata in vaja se je končala s klavrno ugotovitvijo, da so praktično vsi ravnali diskriminacijsko. V obeh navedenih primerih nam tovrstni raziskovalni pristopi torej omogočajo, da udeleženci ravnajo iskreno in ne po pričakovanih raziskovalca in družbe. To velja še posebej v primerih, ko so nekateri fenomeni v družbi razumljeni kot skrajni, nehegemoni, stigmatizirani ipd. in jih udeleženci na nek način zavestno skušajo zanikati.

Kultura kot performans: aplikativna drama kot primer angažirane metodologije

Specifična oblika angažirane metodologije, ki bi jo kot primer rada izpostavila v naslednjem poglavju, je aplikativno gledališče. Termin v splošnem označuje dramsko aktivnost, ki se dogaja »zunaj konvencionalnih in ustaljenih gledaliških institucij, namenjena pa je predvsem izboljšanju položaja določenih družbenih skupin ali preizpraševanju problemov celotne družbe« (Nicholson, 2005: 2). *Central School of Speech and Drama* v Londonu opisuje prakse takšnega gledališča kot »intervencijo, komunikacijo, razvoj, opolnomočenje in izražanje skozi delo s posamezniki ali posebnimi skupnostmi« (v Nicholson, 2005: 3), vendar pa med pedagogi, raziskovalci, umetniki in drugimi ne obstaja nek skupni dogovor, kako točno se uporablja v praksi, saj gre za poljubne kombinacije metod iz antropologije, klasičnega gledališča, aktivizma, psihoterapije idr. Dramske prvine v politični diskusiji so namenjene raziskovanju, samorefleksiji, iskanju rešitev in obenem izboljševanju življenja določenih družbenih skupin zaradi opolnomočenja, ki jo tovrstna metodologija prinaša. Philip Taylor je tehniko aplikativnega gledališča definiral kot metodo, v kateri »umetniki ustvarjajo scenarije in priložnosti lokalnim skupnostim, ki lahko na ta način izrazijo svojo bolečino« (Taylor, 2003: xviii), Cohen-Cruz pa je prepričana, da »vsak, še najmanjši akt ubesedovanja neke zgodbe pred publiko vodi do subjektivizacije in nato nujno do intervencije s političnimi implikacijami« (Cohen-Cruz, 2006: 104). Aplikativno gledališče zato lahko umeščamo v širšo skupino participatornih raziskovalnih metod (orig. *Participatory Action Research, PAR*), kjer raziskovalec ni zgolj pasivni opazovalec, vendar po cikličnem zaporedju načrtovanja-opazovanja-kritične refleksije raziskovalni problem hkrati opazuje

in skupaj s fokusno skupino razmišlja o potencialnih rešitvah, jih na terenu uporablja, spreminja in razvija. Participatorno raziskovanje, pišeta Peter Reason in Hilary Bradbury (2001: 1), združuje »akcijo in refleksijo, teorijo in prakso, vedno v sodelovanju z drugimi ljudmi in z namenom iskanja praktičnih rešitev za probleme, ki te ljudi težijo«. Takšno raziskovanje odpira možnosti in povečuje razumevanje, kako aktivizacija in vključenost posameznikov lahko vplivata na dobrobit celotne skupnosti (Carr in Kremmis, 1986; Reason in Bradburym, 2001; Brydon-Miller, 2003).

Definicija in opazovanje kulture kot performansa sta se uveljavila v petdesetih letih z Goffmanovo aplikacijo »drame« v kontekstu simbolnega interakcionizma in družbenih relacij. Dramaturški model družbene interakcije raziskuje, analizira in razume kot odrski dialog med igralci ter skozi koncepte vlog in družbenega statusa. Status predstavlja določen del igre, vloge pa določajo potek scenarija in dialoge med igralci/karakterji. Kakor na odru ljudje tudi v vsakdanjem življenju ustvarijo določen kontekst, mizansceno svoje identitete, s katero »nastopajo« pred drugimi ljudmi, nanje vplivajo in se na ta način (re)definirajo. Za kasneje uveljavljene performativne metodologije je treba razumeti predvsem Goffmanovo distinkcijo med t. i. odrom in zaodrjem. Kakor Goffman tudi performativne metodologije skušajo raziskati posameznikovo ali skupinsko delovanje kot performans, nastop pred drugimi, »publiko«, in hkrati povezati ta »javni« jaz z zasebnim, z »zaodrjem«. Po Denzinu živimo v kulturi performansa, dramaturški kulturi, pri čemer so relacije med »performerjem« in »gledalcem« zabrisane in kultura kot taka v najširšem smislu postane »dramatični performans« (v Roberts, 2008: 5). Človek kot del kulture neprestano menja svoje vloge, medtem ko se premika med javnim in zasebnim, odrom in zaodrjem. Na odru njegova vloga, karakter, zahteva konsistenco družbeno sprejemljivega vedenja; ko od tega odstopi, postane deviantnejš, v gledališkem jeziku antagonist.

Kljub temu pa je potrebno »performativno« v kontekstu kvalitativnega raziskovanja razumeti drugače. Uporaba performativnosti v raziskovanju ne pomeni zgolj opazovanja kulture kot performansa ali razumevanja družbe in družbenih vlog po Goffmanovi dramaturški strukturi. Performativno v raziskovanju pomeni alternativno razumevanje tako zbiranja kot analize podatkov, torej celotnega raziskovalnega procesa, kot tudi interpretacije in načina poročanja, s pomočjo pristopov, ki so jih gledališki teoretiki (npr. Grotowski, 1968 in Stanislavski, 1988) primarno razvili za razvoj vloge in dialoga v teatru. Ker raziskovalni proces temelji na intenzivni interakciji med raziskovalcem in udeleženci, so faze v razvoju raziskave nepredvidljive in fleksibilne, njenih rezultatov pa se hipotetično ne da napovedati.

Raziskovalni material, vprašanja in odgovori, ki jih mora raziskovalec raziskati, pregledati, analizirati, interpretirati in predstaviti širšemu

krogu ljudi, presega običajno obliko transkripcije intervjujev in opazovanj na terenu. [Performativno raziskovanje] skuša razumeti posameznike in družbo skozi akcijo in interakcijo, dotikanje in (ob)čutenje, gledanje in poslušanje; življenje udeležencev osmišlja in predstavlja skozi najrazličnejše medije. (Roberts, 2008: 16)

V antropologiji in etnologiji se je najprej uveljavil princip Saldanove etnodrame, ki prek tradicionalnih, formalnih gledaliških praks in tehnik pred občinstvom interpretira pridobljene raziskovalne podatke in izkušnjo udeležencev:

etnodrama in njen scenarij sestojita iz analiziranega in dramatično obdelanega nabora transkripcij intervjujev, terenskih in dnevnških zapiskov. Običajno karakterje v etnodrami – udeležence raziskave – upodobijo igralci, medtem ko so 'pravi' udeleženci raziskave in raziskovalci pomemben del spremljevalne ekipe. (Saldana, 2003: 218)

Na ta način končna produkcija, prikaz raziskovalnih rezultatov, služi tudi kot način refleksije in evalvacije, ki jo lahko ob gledanju, doživljanju in spremljanju etnodrame poda publika. Tak tip kritične, vključujoče performativne raziskave obenem daje glas tistim, o katerih govori, in ustvarja priložnosti emancipatornim, participatornim in demokratičnim politikam in javnim sferam (Worley, 1998: 139).

Primer raziskovanja z metodo etnodrame in participatornega gledališča je kratka improvizacija, ki so jo na eni od mojih delavnic pripravili migranti in azilanti (iz Maroka, Argentine, Egipta, Indije, Kolumbije, Komorskih otokov, Zambije, Ukrajine, Kosova) v okviru raziskovanja in vzajemnega pedagoškega procesa o razumevanju in definiranju multikulturalnosti, kulturnega relativizma in integracije, rasizma, diskriminacije in izključenosti. Poudarek delavnice je bil na njihovem individualnem razumevanju in izkustvu s perspektive migrantov/azilantov. V eni izmed vaj so morali udeleženci pripraviti kratek improvizacijski prizor, ki je zajemal uprizoritev kulturno specifičnega ubijanja živali in priprave mesa za prehrano. V vaji je aktivno sodelovalo pet udeležencev, ostali so bili opazovalci. Štirje udeleženci so zapustili prostor, eden od njih je pripravil zgoraj omenjeni improvizacijski prizor, v katerem je zaporedje dogodkov uprizoril z glasovi, telesom in gibanjem po prostoru, a brez besed. Medkulturni konflikt, ki je nastal na podlagi tega prizora – čeprav so se udeleženci skozi predhodno diskusijo opredelili kot tolerantni in medkulturno strpni, odprti –, je imel svoje jedro v načinu zakola živali. Medtem ko je udeleženec upodobil način zakola, ki je v njegovi skupnosti običajen, tradicionalen, so mu nekateri drugi udeleženci nasprotovali, da gre za sporen način uboja, saj žival ob tem trpi, meso pa v sebi

zadrži kri. Udeleženci so se v tem malem, nepredvidljivem sporu o »pravilni« pripravi mesa nehote ujeli v nerazumevanje kulturnega relativizma, kjer so v nasprotju s tistim, kar so izrazili verbalno, zagovarjali eno, »svojo« pravilno pripravo mesa in sočasno negirali tradicije kultur drugih udeležencev. Če bi nivo raziskave ostal na ravni diskusije, bi rezultati govorili o medkulturno strpni in odprti skupini udeležencev. Uporaba performativne metode pa je udeležencem omogočila neposredno poistovetenje s praksami, ki so na nek način kulturno univerzalne (zakol živali za potrebe prehranjevanja), a hkrati specifične (kako, način zakola in razlaga zanj).

Ker metode aplikativnega in participatornega gledališča iščejo odgovore prek neverbalnega komuniciranja z udeleženci, pomembno prispevajo predvsem k etičnemu doprinosu v raziskavah, ki se ukvarjajo z emocionalno in psihološko zahtevnimi temami in skupinami. V občutljivih raziskovalnih tematikah lahko raziskovalec z uporabo tradicionalnih metod poseže na intimno in ranljivo področje življenja udeležencev in tako predstavlja »potencialno grožnjo«, ki vključuje »psihološke posledice, kot so občutek krivde, sramu, osramočenje« ali kakršne koli druge »nedobrodošle posledice« (Lee in Renzetti, 1990: 511). Lee in Renzetti (ibid.) definirata štiri kriterije raziskovalnih področij, v katerih bi morali raziskovalci posvetiti še posebno pozornost etično izbranim metodam raziskovanja. Pišeta, da je udeležencem nevarna vsaka raziskava, ki (1) posega v intimno sfero ali se pogloblja v močno osebno izkušnjo udeleženca; (2) se ukvarja z družbeno deviantnimi praksami in družbeno kontrolo; (3) se ukvarja z osebnimi interesi politično, ideološko ali finančno močnih/vplivnih ljudi oz. konteksti prisile in prevlade; (4) se ukvarja s posvečenimi fenomeni, stvarmi, ljudmi oz. božanstvi tistih, ki so udeleženi v raziskavi. Raziskovalci, ki so intervjuvali seksualno zlorabljene ženske, so potrdili, da obujanje travmatične izkušnje prek intervjuja in pogovorov lahko povzroči občutke »ponovnega posilstva« (npr. v Buchwald in drugi, 1993; Pierce-Baker, 1998), hkrati pa njihovo »razkritje« lahko povzroči novično viktimizacijo, izgubo službe, zavračanje bližnjih ipd. (Richie, 1996).

V tovrstnih raziskovalnih poljih raziskovalec lahko hitro postane nezazelen, v očeh raziskovane skupine pa celo »sovražnik« (Chaitin, 2013). Posledično to lahko pomeni nezmožnost sodelovanja s potencialnimi intervjuvanci ali fokusnimi skupinami oz. njihove negativne reakcije; še posebej, kadar je trenutna situacija udeležencev raziskave nestabilna, kadar jo obkrožajo določene interne (npr. travma) ali eksterne (npr. še živ politični konflikt) oblike zatiranja, lahko neverbalne metode raziskovanja preprečijo nelagodje na obeh straneh. Fisher v svoji študiji raziskovanja z ženskami ugotavlja, da jih »transformacija življenj v gledališko obliko dela 'zelo močne'« (Fisher, 1994: 187). Izredno travmatične izkušnje udeleženci raziskave večinoma težko opišejo, predvsem zaradi t. i. notranjih občutkov

zaitranja, zato se na raziskovanje odzovejo na dva načina: ali v raziskavi ne želijo sodelovati ali pa v samoobrambi in nehote reproducirajo določene družbene mite, namesto da bi govorili o svojih notranjih občutenjih, idejah, percepcijah, refleksijah ipd. Čeprav se je zgodilo, da ženske niso bile sposobne odgovarjati na določena vprašanja, pa Ruigrok (v Fisher, 1994: 188) opisuje navdušenje in moč neverbalnih aktivnosti v raziskovanju, ki so udeležencem pomagale tudi pri premagovanju notranjih konfliktov. V eni od mojih raziskovalnih skupin so udeleženci, moški in ženske, prebrali lokalno časopisje in črno kroniko. Skozi prispevke so identificirali visoko stopnjo družinskega seksualiziranega nasilja (npr. posilstva v družini) in s nadlegovanja v javnosti (otipavanje, fotografiranje ...).

V skupini so pripravili krajšo forumsko predstavo po resnični izpovedi enega od udeležencev. Prikazali so družinski dogodek, praznovanje, ki so se ga udeležili vsi moški predstavniki širše družine. Zabava se je končala s pijančevanjem, pri čemer je eden od udeležencev vdrl v sobo mladoletne hčerke in jo posilil. Pripoved/izpoved je v skupini nastala po metodi kolarativnega pisanja, kjer so zgodbe resnične, vendar anonimne. Forumsko predstavo so pripravili štirje moški udeleženci, prizor posilstva pa so prikazali zelo abstraktno, z uporabo šala, brez kakršnih koli telesnih gibov ali realističnega portretiranja dogodka. Vsi ostali prizori (srečanje moških, pijančevanje, hčerka v sobi) so bili realistični in pripravljeni kot dialogi. V prizoru posilstva so si štirje udeleženi moški podajali šal, z njim pripravili koreografijo v zraku ter ga na koncu vrgli na tla. Na vprašanja o vizualizaciji dogodka so v diskusiji ob koncu razložili, da je posilstvo samo dovolj jasno in da ga dojemajo preveč brutalno, da bi ga še enkrat prikazovali. Pomembnejši so jim bili dogodki prej in potem, ozadje, tako kulturno kot individualno, razlogi, okoliščine. Ker je bil prizor zastavljen v obliki forumske predstave, so akterji naslovili ostale, da postanejo *spektatorji*, in tako v odprtem krogu odprejo vprašanje t.i. preventive in kurative: kako kot posamezniki lahko spremenijo/spremenjajo družbene vzorce, ki dopuščajo oz. celo gojijo s nasilje, in hkrati, kako kot posamezniki lahko pripomorejo k detabuizaciji in deviktimizaciji oseb in dogodkov, ko se nasilje že zgodi. V sodelovanju z raziskovalcem performativne prakse raziskovanja ne le preizprašujejo in ocenjujejo ter vrednostijo specifične družbene, edukativne, ekonomske in politične procese, pač pa tovrstne prakse omogočajo politike sprememb.

Pomagajo nam oblikovati progresivno in aktivno obliko državljanstva; predstava postane neke vrste vozilo, ki premika ljudi, objekte, performerje in občinstvo naproti kritičnim političnim prostorom. Predstava občinstvu ponudi opremo, ki jo »potniki« potrebujejo na tem potovanju: empatijo in intelekt, strast in kritiko. (v Denzin, 2003: 20)

V primerjavi s konvencionalnim potekom raziskav, so tu udeleženci tisti, ki: (a) identificirajo in specificirajo problem(e) specifične družbene skupine in/ali okolja, v katerem živijo, in ki ga tudi sami bolj ali manj aktivno (so)oblikujejo; (b) problem predstavijo na način, kakor ga vidijo, razumejo in reprezentirajo sami (ta vidik je pomemben predvsem v medkulturnih raziskavah oz. tam, kjer raziskovalec prihaja iz drugega kulturnega okolja kot udeleženci), in (c) izpostavijo, iščejo rešitve problema na način, ki ga sami kot pripadniki določene skupine razumejo kot najbolj relevantnega.

Sklepne misli k metodološkim razmislekom

V zaključku bi rada predhodna, pretežno teoretična poglavja ilustrirala s konkretnim študijskim primerom, s katerim se ukvarjam v svoji doktorski disertaciji. Raziskujem narativne konstrukcije radikalnega s nasilja in posilstev, ki so nastale po vojni v Bosni in Hercegovini, ter predvsem njihov učinek na današnjo identifikacijo in percepcijo preživelih žensk žrtev v kontekstu njihovega intimnega/seksualnega življenja. V enem od korakov raziskovalnega procesa sem se znašla v izredno etično in politično zahtevnem vozu, ki ga v kontekstu raziskovanja travmatiziranih skupin omenja tudi Julia Chaitin (2013): raziskovalec postane nekako odveč, znajde se pred nevarnostjo reviktimizacije žrtev, s poseganjem v raziskovalno okolje pa lahko fokusni skupini celo škodi, še posebej, če gre za živ politični konflikt, v katerem Bosna in Hercegovina prav zagotovo je. Prav tako sem kmalu po začetku raziskave ugotovila, da gre za ogromno diskrepanco med političnim, intelektualnim, popularnokulturnim in medijskim diskurzom na eni strani ter individualnimi percepcijami vključenih žensk na drugi strani.

Zelo hitro je torej postalo jasno, da etabrirane raziskovalne metode ne omogočajo niti zadostne varnosti udeležencem raziskave (pred internimi in eksternimi negativnimi vplivi) niti ne zagotavljajo relevantnih raziskovalnih podatkov, saj so se ženske kot saussurovski označenci prevzele družbeno konstruirane koncepte in ideje žrtve.

Vprašanje primerne metodologije, ne le z vidika etične relevantnosti, pač pa tudi dolgoročnega pozitivnega ali negativnega učinka na konkretno preučevano skupino, me je zato napeljalo k odkrivanju novih, na Zahodu dodobra uveljavljenih metod, ki krepijo etične in moralne dimenzije raziskave, udeležencem ponujajo aplikativnost rezultatov, ki so torej v osnovi namenjene *njim* samim, in ne raziskovalcu, zato temeljijo na vzajemnem sodelovanju.

Množični diseminaciji znanstvenih rezultatov, ki jih takšen tip raziskovanja omogoča (skozi najrazličnejše medije, kot so razstave, gledališke predstave, vpletanje v šolske kurikule in neformalne izobraževalne projekte), bi bilo enostavno očitati populizem, simplifikacijo in komodifikacijo.

Vendar pa se na drugi strani z ekstremno hierarhizacijo in navidezno znanstveno distanco brez potrebe odmikamo od svojega raziskovalnega polja. Znanje se kopiči, družba se (pre)počasi izvija iz boalovsko razumljenih mehanicističnih obredov, ritualov, rutin. Pri tem nikakor nočem reči, da bi morala vsa humanistična in družboslovna znanja postati aplikativna; absolutno potrebujemo tudi prostor neobremenjenih premislekov, pogledov nazaj in naprej ter prostor, kjer ideje počasi, prav skozi kopičenje, zorijo in dozorevajo.

Pri etičnem vprašanju raziskovanja kakršnih koli družbenih fenomenov in/ali družbenih skupin smo se v preteklih letih spraševali predvsem, kako čimmanj posegati v raziskovalno polje ter kako skrbeti za varnost in dobro počutje udeležencev pred raziskavo, med njo in po njej. V skladu s participatornimi, angažiranimi pristopi pa bi raziskovalna etika najprej morala prevetriti vprašanje poseganja v raziskovalno polje. Metodologija družbenega raziskovanja se je vrsto let ukvarjala (ali celo ustvarjala domnevni objektivizem) in razvijala pristope, ki bi se približali relevantnosti in reprezentativnosti metodologij v naravoslovnem raziskovanju. Številni izsledki ali celo aplikativni rezultati angažiranih raziskav pa, nasprotno, spodbujajo k samopreizpraševanju o celoviti vključenosti raziskovalca v raziskovalni problem; raziskovalca, ki ni le del akademske strukture in z rezultati raziskav zadostuje predvsem potrebam vzpona na akademski lestvici, temveč v konstruktivno oblikovanem dialogu z aktivisti, organizacijami, udeleženci raziskave išče in najde potrebe po raziskovanju, saj bodo rezultati neposredno uporabljeni in aplicirani v korist in razvoj določene družbene skupine in/ali fenomena.

Po Fontesu večina raziskav danes služi individualnim potrebam raziskovalca in njegove institucije in ne prinaša nujno dobrobiti raziskovanemu okolju ali udeležencem raziskave. Pa ne zato, ker si raziskovalci tega ne bi želeli, pravi Fontes (162), ampak preprosto, ker jih k temu nihče ne nagovarja in spodbuja; pri pripravi na raziskavo običajno ni nikakršnih poudarkov na vprašanjih, »kakšno družbeno spremembo« bo raziskava povzročila in »kako bi bilo najbolje razširjati rezultate, da bodo k tej spremembi čimbolj učinkovito prispevali« (Fontes, *ibid.*). V raziskavi, ki jo opravljam v okviru doktorskega študija, udeležene ženske vzajemno z dekonstrukcijo socialne travme in zmanipulirano viktimiziranih identitet razvijajo dve aplikativni ideji. Pripravljajo forumsko predstavo, v kateri bodo izpostavile razmisleke o današnjem družbenopolitičnem položaju žrtve seksualiziranega nasilja in katere spremembe morajo biti v družbi dosežene, da bodo lahko uveljavljale določene pravice (predvsem v zvezi z odškodninami, zdravstvenimi storitvami ipd.). Predstava je zaprtega tipa in je namenjena predstavnikom politične javnosti ter drugim žrtvam. V drugem primeru prav tako prek raziskovanja identitete »zunaj« žrtve ženske iščejo rešitve za večjo integracijo v družbo, predvsem z zaposlovanjem. Prek aktivne participacije so skupaj z

mano kot raziskovalko prišle do prvih osnutkov podjetniške ideje, da bodo skušale razviti posebno linijo oblačil (v povezavi s telesom, nasiljem, družbenimi tabuji ipd.)

V novi generaciji raziskovalcev in raziskovalnih metod se takšne »popularizacije« znanja pogosto bojimo; a to se bo, vzporedno, še naprej skladiščilo v konvencionalnih oblikah člankov, prispevkov na konferencah, knjigah. Ker pa smo z novimi generacijami usvojili nove medije, nove kanale sporočanja, razširjanja, ozaveščanja, s tem pa morda razvili tudi nove senzibilnosti sprejemanja, razumevanja in percepcije, imamo izjemno priložnost, da znanje razpihamo še dlje. Zakaj bi kot raziskovalci zgolj čakali na uporabnike, če bodo ti sploh kdaj prišli? Ali, na drugi strani, pestovali razočaranje nad vloženim trudom, ki tam zunaj ni niti opažen niti poplačan? Obstajajo načini, le Mohammed se mora kdaj sam odpraviti h gori.

LITERATURA

- Alfirević, Dragana in Nena Močnik (2012): Praznovanja, možnosti, transformacije: Gledališče zatiranih v teoriji in praksi, lokalne in globalne perspektive. Ljubljana: Maska.
- Boal, Augusto (1979): Theatre of the oppressed. New York: Theatre Communications Group.
- Brydon-Miller, Mary, David Greenwood in Patricia Maguire (2003): Why Action Research? *Research* 1(9): 9-27.
- Buchwald, Emilie, Pamela Fletcher in Martha Roth (1993): Transforming a Rape Culture. Minneapolis: Milkweed Editions.
- Caplan, Patricia (2003): Ethics and Anthropology: Dilemmas in Fieldwork. London: Routledge.
- Carr, Wilfred in Stephen Kramis (1986): Becoming Critical: Education, Knowledge, and Action Research. London: Falmer Press
- Cassell, Joan in Sue-Ellen Jacobs (1987): Handbook on Ethical Issues in Anthropology. Arlington: American Anthropological Association.
- Chaitin, Julia (2003): »I Wish he hadn't Told Me that«: Methodological and Ethical Issues in Social Trauma and Conflict Research. *Qualitative Health Research* 13 (8): 1145-1154
- Cohen-Cruz Jan (1994): Playing Boal: Theatre, Therapy, Activism. New York: Routledge.
- Denzin, Norman (2003): Performance Ethnography: The Call to Performance. London: Sage Publications
- Edell, Dana (2012): Ugedališčeno nasilje: aplikativno gledališče z najstnicami iz New Yorka. V: Praznovanje/Možnosti/Transformacije, gledališče zatiranih v teoriji in praksi, lokalni in globalni perspektivi, ur. Dragana Alfirević in Nena Močnik, 67-77. Ljubljana: Zavod Maska in Ekvilib Inštitut.
- Fisher, Berenice (1994): Feminist acts: Women, Pedagogy and Theatre of the Oppressed. V: Playing Boal: Theatre, Therapy, Activism, ur. Jan Cohen-Cruz. New York: Routledge.

- Fontes, Lisa A. (2004): Ethics in Violence Against Women Research: The Sensitive the Dangerous, and the Overlooked. *Ethics & Behavior*, 14(2): 141–174.
- Freire, Paulo (2010): *Pedagogy of the oppressed*. London: Continuum.
- Gaventa, John (1988): Participatory research in North America. *Convergence* 24: 19–28.
- Goffman, Erving (1959): *The Presentation of Self In Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Grotowski, Jerzy (1968): *Towards a Poor Theatre*.
- Hall, B (1981): Participatory research, popular knowledge and power: A personal reflection. *Convergence* 14: 6–19.
- Lee, Richard M. in Clarie M. Renzetti (1990): The problems of researching sensitive topics: An overview and introduction. *American Behavioral Scientist*, 33, 510–528.
- Lewin, Kurt (1946): Action research and minority problems. *Journal of Social Issues* 2: 34–36.
- Low, Setha M. in Sally Engle Merry (2010): *Engaged Anthropology: Diversity and Dilemmas: An Introduction to Supplement 2*. *Current Anthropology* 51 (2): 203–226.
- Nicholson, Helen (2005): *Applied Drama: Gift of Theatre*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rapport, Julian (1990): Research methods and the empowerment social agenda. In P. Tolan, C. Keys, F. Cher-tok, & L. Jason (Eds.), *Researching community psychology: Issues of theory and methods* (pp. 51–63). Washington, DC: American Psychological Association.
- Reason, Peter in Hillary Bradbury (2001): *Handbook of action research: Participative inquiry and practice*. London: Sage Publications
- Renzetti, Claire in Raymond Lee (1990): *Researching sensitive topics*. New York: Sage Publications.
- Richie, Beth E. (1996): *Compelled to crime: The gender entrapment of battered black women*. New York: Routledge.
- Roberts, Brian (2008): Performative Social Science: A consideration of Skills, Purpose and Context. *Qualitative Research* 9 (2).
- Rohd, Michael (1998): *Theatre for community, conflict and dialogue*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Salda A., Johnny (2005): *Ethnodrama: An Anthology of Reality Theatre*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Sandoval, Chela (2009): *Methodology of the oppressed*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Skjelsbæk, Inger (2006): Victim and survivor: narrated social identities of women who experienced rape during the war in Bosnia-Herzegovina. *Dostopno prek*: <http://fap.sagepub.com/content/16/4/373> (23. januar 2012).
- Small, Stephen A (1995): Action-Oriented Research: Models and Methods. *Journal of Marriage and Family* 57 (4): 941–955.
- Stanislavski, Constantin (1988): *An Actor Prepares*. London: Methuen.

- Taylor, Philip (2003): *Applied Theatre: Creating Transformative Encounters in the Community*. New York: Heinemann Drama.
- Thompson, James (2005): *Digging up stories: applied theatre, performance and war*. New York, Manchester: Manchester University Press.
- Worley, David W. (1998): »Is Critical Performative Pedagogy Practical?« V: *The Future of Performance Studies: Visions and Revisions*, ur. Sheron J. Dailey. Washington: National Communication Association.